

६. वसाहतवादाविरुद्ध भारतीयांचा संघर्ष

- ६.१ १८५७ पूर्वीचे लढे
- ६.२ १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध
- ६.३ भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी
- ६.४ भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना
- ६.५ मवाळ-जहाल विचारसरणी
- ६.६ सशस्त्र क्रांतिकारकांचे लढे
- ६.७ महात्मा गांधीजींची निःशस्त्र प्रतिकार चळवळ
- ६.८ आझाद हिंद सेना
- ६.९ १९४२ भारत छोडो आंदोलन

या पाठात आपण भारतीयांनी वसाहतवादाविरुद्ध केलेला संघर्ष अभ्यासणार आहोत.

६.१ १८५७ पूर्वीचे लढे

१८१८ मध्ये खानदेश इंग्रजांच्या ताब्यात गेला. सातपुडा, सातमाळा आणि अजिंठ्याच्या परिसरातील भिल्ल एकत्र आले. दुसऱ्या बाजीरावाचे विश्वासू सहकारी त्रिंबकजी डेंगळे कैदेतून निसटले आणि त्यांनी भिल्लांना प्रेरणा दिली. त्रिंबकजी डेंगळे यांचे पुतणे गोंदाजी व महिपा यांनी या उठावाचे नेतृत्व केले. या उठावात हजारो भिल्लांनी भाग घेतला.

कॅप्टन ब्रिगज याने या भिल्लांची कोंडी करण्यास सुरुवात केली. त्यांची रसद बंद केली. इंग्रजी सत्तेचा प्रमुख माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनने काही भिल्लांनाच वाटसरूंचे संरक्षण करण्याच्या कामावर नेमले. काही भिल्लांना नोकऱ्या व पेन्शन द्यायला सुरुवात केली. एका बाजूला भिल्लांना अशा सवलती देत असताना दुसऱ्या बाजूने मात्र त्यांची गळचेपी करण्यास सुरुवात केली. मेजर मोरिन याने भिल्लांना शरण येण्यास भाग पाडले. १८२२ च्या दरम्यान 'हरिया' या भिल्लांच्या म्होरक्याचा उठाव कॅप्टन रॉबिन्सन याने दडपला. भिल्लांचा उठाव लेफ्टनंट औट्रॅम याने मोडून काढला. त्याचबरोबर त्याने भिल्लांमध्ये राहून त्यांच्यात विश्वासही निर्माण केला. त्यांना शहरी जीवनात आणण्याचा त्याने प्रयत्न केला. माफीचे जाहीरनामे, जमिनी देणे, तगाई,

मागील गुन्ह्यांची माफी, सैन्यात भरती यांमुळे भिल्लांचे उठाव करण्याचे प्रमाण पुढील काळात कमी झाले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पाइकांचा उठाव : ओडिशात मध्ययुगीन काळापासून पाइक पद्धती अस्तित्वात होती. तिथल्या निरनिराळ्या स्वतंत्र राजांचे जे खडे सैनिक होते, त्यांना 'पाइक' असे म्हणत. राजांनी या पाइकांना जमिनी मोफत कसण्यास दिल्या होत्या. त्या कसून ते आपला उदरनिर्वाह करत. त्या बदल्यात युद्धाचा प्रसंग उद्भवला तर त्यांनी आपल्या राजांच्या बाजूने लढाईला उभे राहायचे अशी अट होती.

इ.स.१८०३ मध्ये इंग्रजांनी नागपूरकर भोसल्यांकडून ओडिशा जिंकून घेतले. इंग्रजांनी पाइकांच्या वंशपरंपरागत जमिनी काढून घेतल्या. त्यामुळे पाइक संतापले. तसेच इंग्रजांनी लावलेल्या करांमुळे मिठाच्या किमतीत वाढ होऊन सामान्य लोकांचे जीवन असह्य झाले. याचा परिणाम इ.स.१८१७ मध्ये इंग्रजांविरुद्ध पाइकांनी सशस्त्र उठाव केला. या उठावाचे नेतृत्व बक्षी जगबंधू विद्याधर यांनी केले.

हंसाजी नाईक यांचे राज्य आजच्या नांदेड प्रदेशात होते. त्यांनी निजामाच्या राज्यात सामील होण्यास नकार दिला. उलट निजामाचे काही किल्ले त्यांनी जिंकले. त्यामुळे युद्ध सुरू होणे अपरिहार्य होते. मेजर पिटमन, कॅप्टन इव्हान्स, कॅप्टन टेलर यांच्या नेतृत्वाखाली ४०० सैनिकांची फौज निजामाच्या रक्षणासाठी चालून आली. हे युद्ध २५ दिवस चालले. अखेर हंसाजींचा पराभव झाला.

चितूरसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली सातारा जिल्ह्यात रामोशी समाजाच्या लोकांनी उठाव केला. संतू नाईक

उमाजी नाईक

व उमाजी नाईक हे त्यांचे म्होरके होते. पुण्याहून मुंबईला जाणारा सावकारी ऐवज त्यांनी ताब्यात घेतला. १८२४ मध्ये उमाजी नाईक यांनी पुण्याजवळील भांबुर्डे येथील सरकारी तिजोरी ताब्यात घेतली. त्यांनी इंग्रजांच्या नाकी दम आणला. या सगळ्या प्रकाराला आळा घालण्यासाठी उमाजी आणि त्यांचे सहकारी भुजबा, पांड्या व येसाजी

माहीत आहे का तुम्हांला ?

उमाजी नाईक यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात जाहीरनामा काढला. या जाहीरनाम्यात म्हटले आहे,

‘युरोपीय लोक आपल्या देशात जेथे सापडतील, तेथे पकडून ठार मारावेत. मग ते अधिकारी अगर लष्करी शिपाई-कोणीही असोत. युरोपियनास मारण्याचे हे काम कोणी उत्कृष्टपणे बजावतील, त्यांना रोख बक्षिसे, इनामे, जहागिरी वगैरे या नव्या सरकारकडून देण्यात येतील. इंग्रजी राज्यात ज्यांची वतने, हक्क व मिळकती बुडाल्या असतील, त्यांना आपले गेलेले हक्क परत मिळविण्याची संधी आली आहे. तिचा उपयोग करून घ्यावा. सरकारच्या फौजेत हिंदी शिपाई, स्वार, पायदळ वगैरे आहेत, त्यांनी नोकऱ्या सोडून बाहेर निघावे. साहेबाचे हुकूम पाळू नयेत. ही आज्ञा न मानल्यास नवीन सरकारकडून त्यांना सजा होईल. युरोपियनांचे बंगले जाळावेत. सरकारी तिजोऱ्या लुटल्या. लुटीचा पैसा त्यांना माफ केला जाईल. सरकारास वसूल भरू नये. हिंदू व मुसलमान कोणी असोत, त्यांनी हा आमचा हुकूम मानावा. इंग्रजी राज्य बुडणार, हे भाकीत खरे होण्याची ही वेळ आहे.’

यांच्यासाठी सरकारने प्रत्येकी ५ हजार रुपयांचे इनाम घोषित केले. गावकऱ्यांनी त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, पैसा देऊ नये, असे आदेश हा उठाव मोडून काढण्यासाठी इंग्रजांनी काढला. सरकारने वतने जप्त करण्याची धमकी दिली. उमाजीबद्दलची माहिती सरकारला ताबडतोब दिलीच पाहिजे असा आदेश दिला. शरण येणाऱ्यांना माफी देण्यात आली. कॅप्टन डेव्हिस घोडदळाच्या पाच कंपन्या घेऊन उमाजींच्या पाठलागावर निघाला. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही. सातारा, वाई, भोर, कोल्हापूर येथे सतत संघर्ष चालू होता. कॅप्टन मॅकिन्टोशने उमाजींचा पाठलाग सुरू केला. उमाजींनी इंग्रजांना ठार मारण्यासाठी आदेश दिले. अखेर भोरजवळ इंग्रजांनी उमाजींना पकडले. उमाजी नाईक यांच्यावर खटला भरून त्यांना पुणे येथे फाशी देण्यात आली.

१८२८ मध्ये महादेवगडचा किल्लेदार फोंडसावंत तांदुळवाडीकर याने उठाव केला. मात्र, इंग्रजांनी हा उठाव मोडून काढला.

इंग्रजांचे धोरण पाहून सावंतवाडीतील सरदारांनी एकत्र येऊन उठाव केला. परंतु स्पूनर या पोलिटिकल एजंटने* हा उठाव मोडून काढला. त्यानंतरही या उठावात सामील असलेल्या सरदारांपैकी काहींनी ब्रिटिशांविरुद्ध एक होऊन लढण्याचा प्रयत्न केला. मात्र १८४५ मध्ये या परिसरात लष्करी कायदा पुकारण्यात आला. कॅप्टन औट्रॅम याने हा उठाव पूर्णतः मोडून काढला.

*इंग्रज सरकारचा भारतीय संस्थानिकांच्या दरबारातील प्रतिनिधी

कोल्हापूर संस्थानात किल्ल्यांचे संरक्षण करणारे गडकरी असत. मराठ्यांच्या राज्यात त्यांना वेतन मिळे. परंतु कंपनी सरकारच्या राजवटीत गडकऱ्यांचे अधिकार आणि वेतन नष्ट करण्यात आले. त्याविरुद्ध कोल्हापूर जवळील सामानगडावर पहिला संघर्ष सुरू झाला. कॅप्टन औट्रॅम याच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांच्या फौजा आल्या. १८४४ मध्ये पन्हाळा, पावनगड, विशाळगड उठाववाल्यांच्या ताब्यात आले. त्यानंतर मद्रासकडून इंग्रजांची सुसज्ज फौज आल्याने गडकऱ्यांना शरणागती पत्करावी लागली.

६.२ १८५७ चा स्वातंत्र्यलढा

१८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यामागे ब्रिटिश फौजेतील

भारतीय सैनिकांचा असंतोष व राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक कारणे होती. ब्रिटिश फौजेतील भारतीय सैनिकांना देण्यात येणारी वागणूक आणि त्यांच्यावर असणारी बंधने यामुळे सैनिकात असंतोष वाढत होता. भारतीय सैनिकांच्या भत्त्यात कपात, त्यांना समुद्र ओलांडण्याची सक्ती, कवायतीच्या वेळी होणारा अपमान, नोकरीतील बदल्यांबाबत केला जाणारा पक्षपात, कार्यक्षमतेवर होणारा अन्याय, वरिष्ठ पदांवर बढती न मिळणे यांमुळे भारतीय सैनिक दुखावले होते.

गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसीने दत्तक वारसाहक्क नामंजूर केल्याने भारतीय संस्थानिकांमध्ये असंतोषाचे वातावरण निर्माण झाले होते. सातारा, जैतपूर, संबळपूर, उदेपूर, नागपूर, झाशी ही संस्थाने डलहौसीने खालसा केली.

संस्थाने खालसा केल्यामुळे संस्थानांमधील सैनिक बेकार झाले. शेतीवर या अतिरिक्त सैनिकांचा भार पडला. राज्यकारभाराच्या माध्यमातून कंपनी सरकार धर्मबुडवेपणा करित आहे, अशी समजूत लोकांच्या मनात मूळ धरू लागली होती. संस्थाने खालसा करण्याबरोबरच ब्रिटिशांनी वतनेही जप्त केली होती. त्यामुळे नाराज असणारा स्थानिक वर्ग मोठा होता.

भारतीय परंपरेचा, येथील पीकपद्धती व हवामानाचा विचार न करता भारतात कायमधारा, रयतवारी, महालवारी या पद्धतीचे प्रयोग इंग्रजांनी केले. त्यामुळे शेतकरी कंगाल, जमीनदार आणि कंपनी सरकार श्रीमंत होत गेले. पूर्वी शेतसारा वस्तुरूपात भरता येत होता. आता तो रोख स्वरूपात द्यावा लागे. पीक येवो न येवो पण कर भरावाच लागे. यातच दुष्काळ आला तर शेतकऱ्यांची अवस्था बिकट होई. दुष्काळ, साथीचे रोग यांचा सर्वाधिक फटका माणसे, जनावरे यांना बसायचा. भारतीयांच्या समस्यांच्या संदर्भात ब्रिटिशांचा दृष्टिकोन सहानुभूतीशून्य असायचा. सावकार आणि सरकार यांच्या कचाट्यात शेतकरी सापडला. पूर्वी जमिनीची विक्री करता येत नसे. अडचणीत सापडलेला शेतकरी नाईलाजापोटी रोख पैशांसाठी जमीन विकू लागला आणि अधिकच अडचणीत आला. कंपनीने जमीन विक्रीयोग्य वस्तू बनवून टाकली. इंग्रज मळेवाल्यांनी येथे नगदी पिके घेण्यास सुरुवात केली. निळीच्या शेतात काम करणाऱ्या

मजुरांची अवस्था भीषण होती. सार्वत्रिक बेकारी, असंतोष, अविश्वास यांनी भारतभर सामान्य जनतेचे जगणे अवघड केले होते.

करून पहा.

कायमधारा, रयतवारी, महालवारी पद्धतींबद्दल अधिक माहिती मिळवा आणि चर्चा करा. सध्या चालू असलेल्या 'आणेवारी' पद्धतीबद्दल माहिती मिळवा.

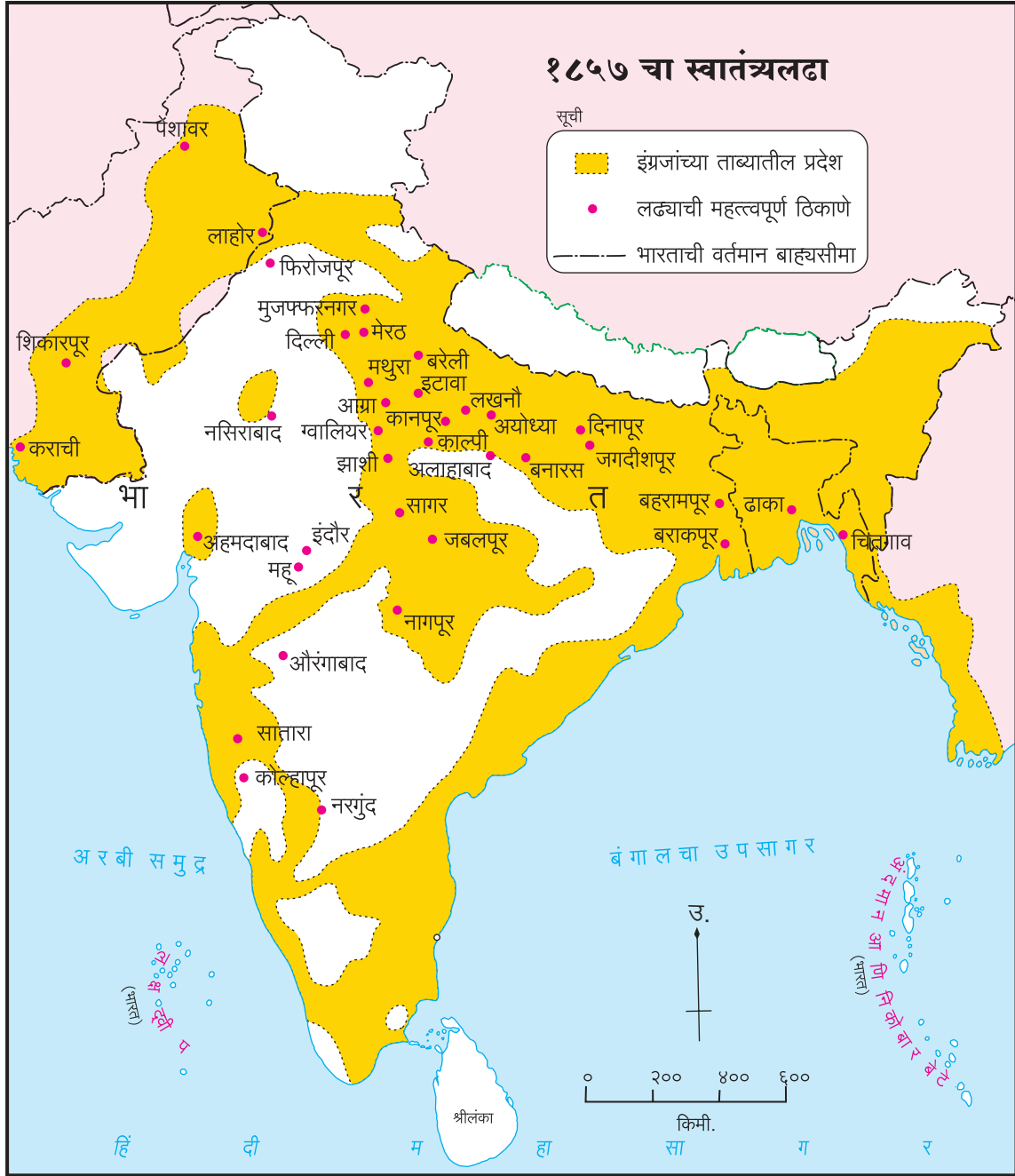
आर्थिक पिळवणुकीबरोबरच धर्मांतर, भारतीयांच्या रूढी, परंपरा याबाबतची ब्रिटिशांची धोरणे या गोष्टींमुळे भारतीयांच्या मनात ब्रिटिशांबद्दल असलेल्या असंतोषात भर पडत गेली.

इंग्रजांनी १८५६ साली हिंदी सैनिकांच्या हाती लांब पल्ल्याच्या एनफिल्ड बंदुका व त्यात वापरायची नवी काडतुसे दिली. काडतुसांस गाय व डुकराची चरबी लावलेली आहे अशी बातमी पसरली. काडतुस वापरण्यापूर्वी ते दाताने तोडावे लागे. भारतीय सैनिकांना आपल्या तोंडाचा स्पर्श अशा काडतुसांना व्हावा, ही कल्पनाच धर्मसंकटात टाकणारी होती. सुरुवातीला ज्या शिपायांनी ही काडतुसे वापरण्यास नकार दिला त्यांचे उठाव इंग्रजांनी मोडून काढले. मार्च १८५७ मध्ये बराकपूर छावणीत मंगल पांडे यांनी असंतोषाला तोंड फोडले. इंग्रजांनी मंगल पांडे यांना फाशी दिली. सैनिकांमधील असंतोष वाढला होता. या घटनेच्या पाठोपाठ लखनौच्या शिपायांनी उठाव केला. मेरठ येथील घोडदळाच्या कंपन्यांनी उठाव केला. या सगळ्या धामधुमीत इंग्रजांना ठार मारणे, त्यांच्या कुटुंबियांस धडा शिकवणे, प्रसंगी कत्तल करणे, घरे जाळणे असे प्रकार सुरू झाले. शिपाई दिल्लीच्या दिशेने चालून गेले.

१२ मे १८५७ रोजी हिंदी शिपायांचे दिल्लीवर पूर्णपणे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. त्यांनी मुघल बादशाह बहादुरशाह यांच्याकडे लढ्याचे नेतृत्व दिले. भारताचा सम्राट म्हणून त्यांच्या नावाने द्वाही

बहादुरशाह

फिरवण्यात आली. बहादुरशाह यांस 'शहनशाहा-इ-हिंदुस्तान' बनविण्यात आले. १८५७ चे नेतृत्व मुघल बादशाहच्या हाती असले तरी प्रत्यक्षात मात्र ते नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, मौलवी अहमदउल्ला, कुंवरसिंग व बख्तखान यांनी केले. दिल्ली, कानपूर, लखनौ, झाशी येथील व पश्चिम बिहारच्या भागातील उठावाचे स्वरूप विशेष उग्र होते. दिल्लीच्या रक्षणाची जबाबदारी बख्तखान यांनी आपल्या शिरावर घेतली.

२७ मे १८५७ रोजी दिल्ली परत मिळवण्याच्या

उद्देशाने ब्रिटिश सैन्य दिल्लीस आले. दिल्ली हस्तगत करण्यासाठी इंग्रजांनी आपली सर्व शक्ती पणाला लावली. या युद्धात ब्रिगेडिअर जॉन निकोलस मारला गेला. सर जॉन लॉरेन्स व शीख पलटणीमुळे ब्रिटिशांनी दिल्ली जिंकली. ब्रिटिश जनरल हडसनने बहादुरशाहास अटक केली व रंगूनला (म्यानमार) पाठविले. बहादुरशाह यांचे १८६२ मध्ये तिकडेच निधन झाले.

त्यापूर्वीच अयोध्या, लखनौ व वायव्य प्रांतात उठावाने वेग घेतला. अलिगढ, इटावा, मथुरा, लखनौ, बरेली, आजमगढ, फैजाबाद, कानपूर, झाशी, अहमदाबाद

येथे असंतोष वणव्यासारखा पसरला.

पंजाबमध्ये जालंधर, लुधियाना, मुलतान, सियालकोट येथे शिपायांनी उठावाचे सक्रिय स्वागत केले. मध्य प्रांतातील ग्वालियर, इंदौर, महु, सागर येथेही अशाच स्वरूपाच्या घटना घडल्या. नसिराबाद येथील लष्करी छावणीत व उर्वरित राजस्थानमध्येही उठाव झाला.

ढाका, चितगाव, मदारीगंज (सध्याच्या बांगलादेशमधील), भागलपूर (बिहार) येथे उठावाचे लोण पोहोचले. बिहारमध्ये पाटण्याजवळ दिनापूरच्या शिपायांनी उठाव केला व पश्चिम बिहारमधील जमीनदार कुवरसिंह यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी लढा दिला. कुवरसिंह यांना हजारीबाग (झारखंड), देवगड, संबळपूर (ओडिशा) येथून चांगला प्रतिसाद मिळाला.

नानासाहेब पेशवे

झाला. ब्रिटिश सैन्याचा मुख्य कमांडर सर कॉलीन कॅम्पबेल याने तात्या टोपेचा पराभव केला आणि कानपूर परत मिळवले.

१८५७ ची ही घटना म्हणजे भारतीयांचे पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध होय. या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये सुरुवातीला तात्या टोपे, अवधच्या बेगम हजरत महल यांनी आघाडी घेतली. हॅवलॉक व औट्रॅम यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रज सैन्याला सुरुवातीला यश मिळत नव्हते. तेव्हा नेपाळचा राजा जंग बहादूर गुरखा पलटणी घेऊन ब्रिटिशांच्या मदतीस गेला. हिंदी सैन्याचे नेतृत्व मौलवी अहमदउल्ला यांनी केले. कॉलीन कॅम्पबेलने आपला शिपाईगिरीचा अनुभव पणास लावून लखनौवर वर्चस्व मिळवले.

तात्या टोपे

गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग याच्या आदेशावरून मद्रासचा कर्नल नील सुसज्ज लष्कर घेऊन वाराणसी, अलाहाबाद घेण्यास आला. येथे सर्वत्र उठावकर्त्यांना जनतेचा पाठिंबा होता. कर्नल नीलने हिंदी सैन्याच्या गोळीबाराला तोफांनी उत्तर दिले. कत्तली करणे, फासावर लटकवणे या प्रकारांनी आपल्या क्रौर्याचे प्रदर्शन नीलने केले. वाराणसीची बातमी कळताच अलाहाबादच्या शिपायांनी उठाव केला. युरोपियनांस सूड म्हणून ठार केले. तेव्हा नीलने अलाहाबादला कूच करून भारतीयांची सरसकट कत्तल केली. इंग्रजांनी अत्याचारांचा कळस गाठला.

करून पहा.

कोकणातील वरसई येथील विष्णूभट गोडसे हे उठावाच्या काळात झाशी परिसरात होते. त्यांनी लिहिलेले 'माझा प्रवास' हे पुस्तक वाचा.

झाशीत हिंदी सैन्याने ब्रिटिशांच्या विरोधात उठाव केला. तात्या टोपे, नानासाहेब पेशवे यांच्या मदतीने झाशीत राणी लक्ष्मीबाईंच्या नेतृत्वाखाली उठावकर्ते संघटित झाले. सर ह्यू रोज याने झाशीस वेढा दिला. तात्या टोपे राणीच्या मदतीला आले; पण ह्यू रोज याने त्यांचा पराभव केला.

ब्रिटिशांनी काल्पी जिंकले. झाशीच्या राणीस युद्धात वीरमरण आले. ग्वालियरचा सरदार मानसिंह याने तात्या टोपे यांना विश्वासघाताने इंग्रजांच्या हवाली केले. त्यांना १८५९ मध्ये फाशी देण्यात आली. या धामधुमीत

राणी लक्ष्मीबाई

नानासाहेब पेशवे, दुसऱ्या बाजीरावाची पत्नी, पुतणे रावसाहेब नेपाळमध्ये गेले व तिकडेच कायम राहिले.

महाराष्ट्रात साताऱ्यात रंगो बापूजी गुप्ते यांनी उठाव घडवून आणण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. गुप्ते यांच्या सहकाऱ्यांना शिक्षा देण्यात आल्या. नरगुंदचे संस्थानिक बाबासाहेब भावे यांनी १८५८ मध्ये उठाव केला. मुंबईतील कटाची कल्पना इंग्रजांना येताच त्यांनी

कटवाल्यांना तोफेच्या तोंडी दिले. खानदेशात भीमा नाईक, कजारसिंग नाईक यांनी सात लाखांचा सरकारी खजिना लुटला. अंबापाणी (जळगाव जिल्हा) येथे भिल्ल आणि इंग्रज यांच्यात लढाई झाली. भिल्लांचा पराभव झाला. कित्येक भिल्लांना अटक झाली. कितीतरी जणांवर लष्करी कोर्टात खटले चालवून त्यांना फाशी देण्यात आले.

कोल्हापूर येथे उठावाची बातमी पोहचताच अगोदरच तयारीत असलेल्या रामजी शिरसाट यांनी सरकारी खजिना ताब्यात घेतला व स्वातंत्र्ययुद्धात सहभागी होण्यास तयार असलेले सैन्य गोळा करण्यास सुरुवात केली. पुढे याला अधिक प्रतिसाद म्हणून कोल्हापूरच्या राजघराण्यातील चिमासाहेब यांनी उठावकर्त्यांचे नेतृत्व करण्यास सुरुवात केली. बेळगाव, धारवाड, कोल्हापूर येथे उठावास प्रतिसाद मिळाला.

१८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध जवळजवळ वर्ष-सव्वा वर्ष चालू होते. दिल्ली, मेरठ, कानपूर, लखनौ, ग्वालियर इत्यादी ठिकाणी लढलेल्या हिंदी शिपायांची संख्या सुमारे एक लाखाच्या आसपास जाईल एवढी मोठी होती. शस्त्रबळ, शौर्य, धैर्य यातही ते कमी नव्हते तरीही या लढ्यात भारतीयांना अपयश आले.

१८५७ च्या लढ्याच्या प्रसंगी भारतीयांच्या मनात उफाळलेला असंतोष लक्षात घेऊन इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया हिने 'राणीचा जाहीरनामा' प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये सर्व भारतीय आमचे प्रजाजन आहेत असे म्हणत राणीने भारतीयांना उद्देशून काही आश्वासने दिली. या आश्वासनांमध्ये भारतीय प्रजाजनांमध्ये वंश, धर्म, जात किंवा जन्मस्थान या निकषांच्या आधारे कोणताही भेद केला जाणार नाही असे म्हटले होते. तसेच नोकऱ्या गुणवत्तेच्या निकषावर दिल्या जातील, धार्मिक बाबतीत ब्रिटिश सरकार हस्तक्षेप करणार नाही, संस्थानिकांशी केलेल्या करारांचे पालन केले जाईल, संस्थाने खालसा केली जाणार नाहीत इत्यादी आश्वासनांचा समावेश या जाहीरनाम्यात होता.

भारतीयांवरही या घटनेचा खोलवर परिणाम झाला. प्रादेशिक निष्ठांच्या जागी राष्ट्रीय भावनेचा उदय होऊ लागला. ब्रिटिशांबरोबर लढा देण्यासाठी वापरलेले सशस्त्र मार्ग निरुपयोगी ठरल्यामुळे नवे मार्ग शोधण्याची गरज

भारतीयांना जाणवू लागली.

पुढे भारतीयांची एकजूट होऊ नये म्हणून 'फोडा व राज्य करा' या नीतिचा वापर ब्रिटिशांनी केला.

६.३ भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी

भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना ही स्वातंत्र्य चळवळीतील १८५७ नंतरची निर्णायक घटना होय. व्यापक मान्यता असलेली ही पहिलीच भारतीय संघटना होय.

१८३७ मध्ये द्वारकानाथ टागोर यांनी 'लॅण्ड होल्डर्स असोसिएशन' संस्था जमीनदार वर्गाचे हितसंबंध जपण्यासाठी स्थापन केली. १८३९ मध्ये राजा राममोहन रॉय यांचे स्नेही विल्यम अँडॅम्स यांनी लंडनमध्ये 'ब्रिटिश इंडिया सोसायटी' काढून कार्य सुरू केले. इंग्लंडमध्ये राहणाऱ्यांना ब्रिटिश इंडियात काय चालले आहे हे कळावे म्हणून या संस्थेची स्थापना करण्यात आली होती. द्वारकानाथ टागोर यांचे स्नेही जॉर्ज थॉम्पसन यांनी 'बंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी' स्थापन केली. १८५१ मध्ये लँड होल्डर्स असोसिएशन आणि बंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी या दोन्ही एकत्र करून 'ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन'ची संस्था स्थापण्यात आली. या संस्थेने हरिश्चंद्र मुखर्जी यांच्या पुढाकाराने भारतीय जनतेच्या तक्रारी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये पाठवल्या. याच काळात 'मद्रास नेटीव्ह असोसिएशन' ने सुद्धा इंग्रजांच्या विरोधात सूर आळवायला सुरुवात केली. १८६६ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी व्योमेशचंद्र बॅनर्जी यांच्या मदतीने 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' ही संस्था लंडन येथे सुरू करून जागृतीचे प्रयत्न केले. बंगालमधील 'इंडिया लीग' संस्थेचे काम १८७५ सालापासून सुरू होते. पुढे सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी 'इंडियन असोसिएशन' संस्था स्थापली. बॅनर्जींनी समान राजकीय हितसंबंधांच्या व आशाआकांक्षांच्या जाणिवांद्वारे भारतातील भिन्नवंशीय व भिन्न जातींच्या लोकांची एकी घडवून आणण्यासाठी ही संस्था प्रयत्न करील असे सांगितले. याच संस्थेने १८८३ मध्ये कोलकाता येथे भारतातील विविध प्रांतांच्या प्रतिनिधींची परिषद घेतली.

१८८४ मध्ये स्थापन झालेली 'मद्रास महाजन सभा' ही एक महत्त्वाची संघटना होती. या सुमारास मुंबईत इंग्रजी विद्येचे आणि नवसुधारणांचे वारे वाहू लागले. जानेवारी १८८५ मध्ये न्या.काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग,

फिरोजशहा मेहता इत्यादींनी 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' ही संस्था स्थापन केली.

६.४ भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना

२८ डिसेंबर १८८५ रोजी मुंबईच्या गोकुळदास तेजपाल संस्कृत विद्यालयाच्या सभागृहात इंडियन नॅशनल काँग्रेस उर्फ भारतीय राष्ट्रीय सभेचे पहिले अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात ७२ प्रतिनिधी उपस्थित होते. व्योमेशचंद्र बॅनर्जी हे राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. फिरोजशहा मेहता, दादाभाई नौरोजी, रहीमतुल्ला सयानी, काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग, गोपाळ कृष्ण गोखले इत्यादी मान्यवर मंडळी अधिवेशनात सहभागी झाली. भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेत अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्यूम या ब्रिटिश अधिकाऱ्यानेही

पुढाकार घेतला होता. पहिल्या अधिवेशनात एकूण नऊ ठराव संमत करण्यात आले. इंग्रजांच्या राज्यकारभाराची चौकशी करण्यासाठी एक आयोग नेमण्यात यावा, मध्यवर्ती व प्रांतिक कायदेमंडळात मोठ्या प्रमाणावर लोकनियुक्त प्रतिनिधी असावेत, प्रशासकीय सेवांमध्ये भारतीय लोकांस वाव द्यावा, सनदी नोकरीच्या परीक्षा हिंदुस्थानात घ्याव्यात, लष्करी खर्च वाढवू नये, उच्च शिक्षणावर अधिक खर्च करावा, तांत्रिक शिक्षणाची सोय करावी इत्यादी मागण्या करण्यात आल्या.

६.५ मवाळ-जहाल विचारसरणी

याच काळात विशेषतः महाराष्ट्रात 'आधी राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा' हा वाद सुरू झाला होता. स्वातंत्र्य मिळाले की समाज सुधारेल ही जहाल गटाची विचारसरणी होती. तर समाज सुधारल्याशिवाय

माहीत आहे का तुम्हांला ?

कलम १२४ अ आणि महाराष्ट्र : २५ नोव्हेंबर १८७० रोजी जेम्स फिट्झ स्टीफन यांनी 'कलम १२४ अ' भारतीय दंडविधानात समाविष्ट केले. या कलमान्वये 'हिंदुस्थानातील सरकारविषयी शब्द, लेखन, चिन्ह किंवा यांसारख्या कोणत्याही घटकांनी अप्रीती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्याला दंडाची, तुरुंगवासाची किंवा फाशीची शिक्षा देण्यात येईल' असे जाहीर करण्यात आले. या कायद्यानुसार शिक्षा झालेले पहिले साप्ताहिक म्हणजे 'बंगवासी' होय. आमच्या धार्मिक प्रथा परंपरांमध्ये इंग्रज हस्तक्षेप करत आहेत असा आक्षेप बंगालमधील 'बंगवासी' साप्ताहिकाने घेतला. यामुळे बंगवासी साप्ताहिकाला भारतात सर्वप्रथम राजद्रोहाच्या आरोपाला सामोरे जावे लागले.

१५ जून १८९७ रोजी पुण्यातून प्रसिद्ध झालेल्या केसरीच्या अंकात 'शिवाजीचे उद्गार' ही कविता प्रसिद्ध झाली. या कवितेच्या अनुषंगाने लोकमान्य टिळकांनी काही अग्रलेख लिहिले. यात 'राज्य करणे म्हणजे सूड उगवणे नव्हे', 'राजद्रोह कशाला म्हणतात?' या अग्रलेखांचा समावेश होता. सरकारविरुद्ध असंतोष निर्माण करण्याच्या आरोपाखाली '१२४ अ' कलमान्वये राजद्रोही ठरून शिक्षा झालेले लोकमान्य टिळक हे

हिंदुस्थानातील पहिले संपादक होत.

१४ मार्च १८७८ रोजी 'देशी भाषा वृत्तपत्र कायदा' लागू झाला. या कायद्यान्वये हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सरकारविषयी लेखनाद्वारे अप्रीती निर्माण करणारा तसेच लोकांमध्ये वंश, जात आणि धर्म यांच्या नावाखाली परस्परांविषयी द्वेषभाव पसरवणारे लेखन करणे आणि छापणे अशा गुन्ह्यांविरोधात उपाययोजना केली गेली. या कायद्याच्या विरोधात कोलकाता येथे देशी वृत्तपत्रकारांची एक परिषद भरवण्यात आली होती. देशी संपादकांची अशी परिषद घेऊन सरकारच्या जुलमी कायद्याला विरोध करण्याची कल्पना दोन मराठी माणसांची होती. गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका आणि न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी ही परिषद आयोजित करण्यात प्रमुख भूमिका बजावली.

वरील कायद्यांच्या अंतर्गत इंग्रज सरकारने मराठी भाषेतील २१० पुस्तके जप्त केली होती. महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळक, शिवरामपंत परांजपे, गणेश दामोदर सावरकर यांच्या विरुद्ध खटले चालवण्यात आले. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे '१८५७ चे स्वातंत्र्य समर' हे पुस्तक आक्षिप्त (जप्त झालेल्या) साहित्यात होते.

स्वातंत्र्य अपूर्ण आहे अशी मवाळ गटाची विचारसरणी होती. समाज सुधारण्यासाठी ब्रिटिश सरकारची मदत घेण्यास हरकत नाही असे मवाळ गटाला वाटे. या गटाला 'मवाळ' असे म्हटले जाई.

गोपाळ गणेश आगरकर हे सुधारकांचे अग्रणी होते. आधी आपण सुधारले पाहिजे, आपले घर सुधारले पाहिजे असे ते म्हणत. जहालांचे नेते लोकमान्य टिळक म्हणत, हे घरच माझे नाही ! ते अगोदर ताब्यात घेऊ या. मग आपण हव्या त्या सुधारणा करू.

फिरोजशहा मेहता, गोपाळ कृष्ण गोखले हे मवाळांचे नेते होते. सरकारला आपण आपली गान्हाणी साधार पटवून देऊ शकलो तर सरकार आपल्याला निराश करणार नाही असे मवाळ गटाला प्रामाणिकपणे वाटे. अर्ज, विनंत्या अगर भाषणे करून इंग्रजी सत्ता बधणार नाही असे लोकमान्य टिळकांच्या गटाचे ठाम मत होते.

लोकमान्य टिळक

राष्ट्रीय सभेतील मतभेद १९०७ सालच्या सुरत येथे झालेल्या अधिवेशनात विकोपाला गेले. स्वदेशी व बहिष्कार हे ठराव बाजूला सारण्याचा मवाळ नेत्यांचा प्रयत्न होता. तो यशस्वी होऊ नये अशी जहाल गटाची खटपट होती. यामुळे अधिवेशनाच्या वेळी तणाव वाढला. तडजोड अशक्य झाली अखेरीस राष्ट्रीय सभा दुभंगली.

राष्ट्रीय सभेच्या कार्याला शह देण्यासाठी लॉर्ड कर्झन याने बंगाल प्रांताची फाळणी करण्याचा घाट घातला. बंगालच्या फाळणीनंतर सरकारने जहाल नेत्यांविरुद्ध कडक कारवाई केली. लोकमान्य टिळकांवर राजद्रोहाचा आरोप ठेवून त्यांना सहा वर्षे मंडालेच्या तुरुंगात पाठवले. बिपिनचंद्र पाल यांना कारावासाची शिक्षा ठोठावली तर लाला लजपतराय यांना हद्दपार केले.

लोकमान्य टिळक १९१४ मध्ये कारावासाची शिक्षा भोगून भारतात परत आले. त्यानंतर जहाल व मवाळ गटांची एकजूट होऊन ते १९१६ मध्ये काँग्रेसच्या लखनौ अधिवेशनात पुन्हा एकत्र आले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पहिले महायुद्ध सुरू झाले तेव्हा लोकमान्य टिळक मंडालेच्या तुरुंगातून सुटून आले होते. ब्रिटिश साम्राज्य युद्धाच्या अडचणीत सापडले आहे. तेव्हा आपण स्वराज्याच्या दृष्टीने फायदा उठवला पाहिजे असा विचार लोकमान्य टिळकांनी मांडला होता. मुंबईचा गव्हर्नर विलिंग्डन याने युद्ध साहाय्य मिळवण्यासाठी नेत्यांची सभा बोलवली. तेव्हा स्वराज्य द्यायचे कबूल करत असाल तर युद्धाला सैनिक पुरवू, असे लोकमान्य टिळकांनी स्पष्ट सांगितले. गव्हर्नरने विरोध करताच लोकमान्य टिळक कोणाचीही पर्वा न करता तेथून तडक उठून गेले. टिळकांचे हे धोरण प्रतियोगी सहकारिता म्हणून ओळखले जाते.

६.६ सशस्त्र क्रांतिकारकांचे लढे

ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध भारतात विविध मार्गांनी आंदोलने झाली. त्यावरील एक मार्ग सशस्त्र क्रांतीचा होता. शासनयंत्रणा खिळखिळी करणे, सरकारचा लोकांना वाटणारा दारा नाहीसा करणे अशा मार्गांनी सत्ता उधळून टाकणे हे सशस्त्र क्रांतिकारकांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.

पंजाबमध्ये रामसिंह कुका यांनी सरकारविरोधी उठावाचे आयोजन केले होते. महाराष्ट्रात वासुदेव बळवंत फडके यांनी सरकारविरुद्ध उठाव केला. पुण्यात प्लेगचा बंदोबस्त करताना प्लेग कमिशनर रँड याने जुलूम-जबरदस्ती केली. त्याची चीड येऊन दामोदर आणि बाळकृष्ण या चापेकर बंधूंनी रँडची हत्या केली.

१८९९ मध्ये गणेश दामोदर सावरकर आणि त्यांचे बंधू विनायक दामोदर सावरकर यांच्या पुढाकाराने

नाशिक येथे क्रांतिकारकांची 'मित्र मेळा' ही गुप्त संघटना स्थापन झाली. याच संघटनेला १९०४ मध्ये 'अभिनव भारत' हे नाव देण्यात आले. याच वर्षी विनायक दामोदर सावरकर हे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले. त्यांनी अभिनव

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

भारत संघटनेच्या सदस्यांना क्रांतिकारी वाङ्मय, पिस्तुले इत्यादी साहित्य पाठवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी जोसेफ मॅझिनी या इटालियन क्रांतिकारकाचे चरित्र लिहिले. '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' हा ग्रंथ लिहिला. अभिनव भारत संघटनेच्या कार्याचा सुगावा सरकारला लागला. सरकारने गणेश दामोदर सावरकर यांना अटक केली. जॅक्सन या इंग्रज न्यायाधीशाने त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावली. या शिक्षेचा बदला घेण्यासाठी अनंत लक्ष्मण कान्हेरे या युवकाने नाशिक येथे न्यायदंडाधिकारी आणि जिल्हाधिकारी जॅक्सनची हत्या केली. जॅक्सनच्या हत्येचा संबंध सरकारने विनायक दामोदर सावरकर यांच्याशी जोडला आणि सावरकरांना अटक करून त्यांच्यावर खटला भरला. न्यायालयाने त्यांना पन्नास वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा सुनावून अंदांमान येथे रवाना केले.

बंगालमध्ये 'अनुशीलन समिती' ही क्रांतिकारी संघटना कार्यरत होती. अरविंद घोष व त्यांचे बंधू बारींद्रकुमार घोष हे या संघटनेचे प्रमुख होते. कोलकत्याजवळील माणिकताळा येथे या समितीचे बॉम्ब तयार करण्याचे केंद्र होते. १९०८ मध्ये खुदीराम बोस व प्रफुल्ल चाकी या अनुशीलन समितीच्या सदस्यांनी किंगजफोर्ड या जुलमी न्यायाधीशाला ठार करण्याची योजना आखली. त्यांनी ज्या गाडीवर बॉम्ब टाकला ती गाडी किंगजफोर्डची नव्हती. या हल्ल्यात गाडीतील दोन इंग्लिश स्त्रिया मृत्यूमुखी पडल्या. प्रफुल्ल चाकी यांनी स्वतःवर गोळी झाडून घेतली. खुदीराम बोस पोलिसांच्या हाती लागले. त्यांना फाशी देण्यात आले.

श्यामजी कृष्ण वर्मा यांनी लंडन येथे 'इंडिया हाउस'ची स्थापना केली होती. या संस्थेमार्फत भारतीय तरुणांना इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिल्या जात. त्यांच्याच गटातील मादाम कामा या एक समाजवादी क्रांतिकारक होत्या. जर्मनीत स्टुटगार्ट येथे भरलेल्या जागतिक समाजवादी परिषदेत त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित केला. याच परिषदेत मादाम कामा यांनी क्रांतिकारकांच्या कल्पनेतील भारताचा ध्वज

मादाम कामा

फडकावला होता. पंजाबमधील मदनलाल धिंग्रा इंग्लंड येथे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी गेले होते. तेथे धिंग्रा क्रांतिकारक विनायक दामोदर सावरकर आणि श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या संपर्कात आले. धिंग्रा अभिनव भारतचे सदस्य झाले.

त्यांनी कर्झन वायली या इंग्रज अधिकाऱ्याला ठार केले. कारण हा अधिकारी सावरकर यांच्या मागावर होता. त्याबद्दल धिंग्रा यांना फाशी देण्यात आली.

अमेरिका व कॅनडा येथील भारतीयांनी 'गदर' या संघटनेची स्थापना केली होती. लाला हरदयाळ, भाई परमानंद, डॉ. पांडुरंग सदाशिव खानखोजे इत्यादी क्रांतिकारक या संघटनेचे प्रमुख नेते होते. 'गदर' म्हणजे विद्रोह. 'गदर' हे या संघटनेच्या मुखपत्राचे नाव होते. राष्ट्रप्रेम व क्रांती यांचा संदेश या मुखपत्राने भारतीयांना दिला. या कार्यात हुतात्मा विष्णू गणेश पिंगळे यांचा विशेष सहभाग होता.

क्रांतिकारकांनी क्रांती कार्यासाठी लागणारा पैसा जमवण्यासाठी रेल्वेतून नेला जाणारा सरकारी खजिना काकोरी या उत्तर प्रदेशातील स्टेशनजवळ ताब्यात घेतला. यालाच 'काकोरी कट' म्हटले जाते. सरकारने तात्काळ कारवाई करून क्रांतिकारकांना अटकेत टाकले. त्यांच्यावर खटले चालवण्यात आले. अशफाक उल्ला, रामप्रसाद बिस्मिल, रोशन सिंग, राजेंद्र लाहिरी यांना फाशी देण्यात आले.

याच दरम्यान भारतात कार्ल मार्क्सचे क्रांतिकारी विचार अनुसरणाऱ्या तरुणांचा 'साम्यवादी पक्ष' स्थापन झाला. वसाहतवादी ब्रिटिश राज्य उलथवून श्रमिकांचे राज्य स्थापन करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. या विचारसरणीच्या तरुणांवर सशस्त्र क्रांतीच्या प्रयत्नावरून खटले चालवण्यात आले. या संदर्भात मीरत खटला आणि कानपूर खटला विशेष गाजले. या खटल्यांमध्ये कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे, मुझफ्फर अहमद, केशव नीळकंठ जोगळेकर यांचा समावेश होता.

क्रांतिकारक चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव इत्यादी तरुण क्रांतिकारक धर्मनिरपेक्ष विचारसरणीचे

श्यामजी कृष्ण वर्मा

होते. १९२८ मध्ये त्यांनी दिल्ली येथे 'हिंदुस्तान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' या संघटनेची स्थापना केली. भारताला ब्रिटिशांच्या शोषणातून मुक्त करणे हे त्या संघटनेचे उद्दिष्ट होते. शेतकरी, कामगारांचे शोषण करणारी अन्याय्य व्यवस्था त्यांना उलथून टाकायची होती. शस्त्रे गोळा करणे आणि कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे या कामांसाठी या संघटनेचा 'हिंदुस्तान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन आर्मी' हा एक स्वतंत्र विभाग होता. त्याचे प्रमुख चंद्रशेखर आझाद हे होते.

भगतसिंग

राजगुरू

सुखदेव

या संघटनेच्या सदस्यांनी अनेक धाडसी कृत्ये केली. भगतसिंग व राजगुरू यांनी लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूचा बदला घेण्यासाठी साँडर्स या अधिकाऱ्याला धडा शिकवला. नागरी हक्कांची पायमल्ली करणारी दोन विधेयके यावेळी सरकारने मध्यवर्ती विधिमंडळात दाखल केली. त्यांचा निषेध करण्यासाठी भगतसिंग व बटुकेश्वर दत्त यांनी विधिमंडळात बॉम्बस्फोट केला व ते पोलिसांच्या स्वाधीन झाले. राजद्रोहाच्या आरोपाखाली भगतसिंग, राजगुरू व सुखदेव यांना १९३१ मध्ये लाहोर येथे फाशी देण्यात आली. चंद्रशेखर आझाद यांनी अलाहाबादच्या आल्फ्रेड पार्कमध्ये पोलिसांशी संघर्ष केला. या संघर्षात त्यांनी हौतात्म्य पत्करले.

सूर्य सेन हे बंगालमधील चितगाव येथील क्रांतिगटाचे प्रमुख होते. चितगाव येथील शस्त्रागारावरील हल्ल्याची योजना सूर्य सेन यांनी आखली. तेथील शस्त्रास्त्रे ताब्यात घेतली. चळवळ भरात असतानाच सूर्य सेन व त्यांचे काही सहकारी पोलिसांच्या हाती सापडले. सूर्य सेन व त्यांच्या बारा सहकाऱ्यांना फाशीची शिक्षा देण्यात आली. या गटातील कल्पना दत्त यांना जन्मठेप झाली. प्रीतिलता वड्डेदार यांनी पोलिसांच्या हाती न लागता आत्माहुती दिली. शांती घोष व सुनीती चौधरी या दोन शाळकरी मुलींनी जिल्हा न्यायाधीश चार्ल्स बकलँड याला ठार

केले. या दोघींनाही पकडण्यात आले. बीना दास यांनी (भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सभासद) कलकत्ता विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात स्टॅन्ले जॅकसन या गव्हर्नरवर गोळ्या झाडून त्याला मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या अपयशी ठरल्या. त्यांना ९ वर्षे सश्रम कारावास भोगावा लागला.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये क्रांतिकारी चळवळीने महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेशी लढताना साहस व निर्धाराचे दर्शन घडवले. त्यांचे राष्ट्रप्रेम व समर्पणवृत्ती अजोड होती. त्यांचे बलिदान भारतीयांना स्फूर्तिदायी ठरले आहे.

६.७ महात्मा गांधीजींची निःशस्त्र प्रतिकार चळवळ

लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर १९२० मध्ये राष्ट्रीय चळवळीची सूत्रे महात्मा गांधीकडे आली. गांधीजींच्या नेतृत्वशैलीने व लढ्याच्या अभिनव तंत्राने राष्ट्रीय चळवळ अधिक व्यापक झाली.

महात्मा गांधी

गांधीजींच्या कार्याला दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सुरुवात झाली. दक्षिण आफ्रिकेतील इंग्रजांच्या राजवटीत आफ्रिकेतील कृष्णवर्णीयांना व तेथील भारतीय रहिवाशांना हीन व तुच्छ समजले जाई. त्यांच्यावर विविध जाचक निर्बंध लादले गेले होते. गांधीजींनी या धोरणाविरुद्ध संघर्ष केला. या लढ्यात त्यांनी यश मिळवले. १९१५ मध्ये गांधीजी भारतात परतले.

गांधीजींनी १९१७ मध्ये बिहारमधील चंपारण्य येथील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांत लक्ष घातले. ब्रिटिश मळेमालक तेथील शेतकऱ्यांवर निळीच्या लागवडीची सक्ती करत. शेतकऱ्यांनी तयार केलेली नीळ कमी किमतीला विकत घेत. या शोषणाविरुद्ध व शेतकऱ्यांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी गांधीजींनी सत्याग्रहाचा निर्णय घेतला. तेव्हा सरकारने नीळ लागवडीची सक्ती बंद केली व मळेवाल्यांच्या कचाट्यातून शेतकऱ्यांची मुक्तता झाली.

देशामध्ये वाढत चाललेल्या राष्ट्रीय आंदोलनाला आळा घालण्यासाठी सरकारने सर सिडने रौलट या ब्रिटिश न्यायाधीशाच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती

नेमली. या समितीच्या शिफारशीनुसार १९१९ साली 'रौलट कायदा' करण्यात आला. या कायद्यानुसार कोणाही भारतीयाला विनावॉरंट तुरुंगात पाठवणे, विनाचौकशी खटला दाखल करणे इत्यादी अधिकार सरकारला देण्यात आले. या कायद्याच्या निषेधार्थ गांधीजींनी सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला. ६ एप्रिल १९१९ रोजी हरताळ पाळण्याचे आवाहन जनतेला केले.

रौलट कायद्याविरोधी सत्याग्रही लढ्याने पंजाबमध्ये प्रखर स्वरूप धारण केले. १३ एप्रिल १९१९ हा बैसाखी या सणाचा दिवस होता. बैसाखीनिमित्त अमृतसरमधील जालियनवाला बागेत आयोजित केलेल्या सभेसाठी हजारो लोक जमले होते. त्यातील बहुसंख्य लोकांना सभाबंदीच्या हुकुमाची कल्पना नव्हती. जनरल डायरने लोकांना पूर्वसूचना न देता जमावावर भीषण गोळीबार केला. या गोळीबारात शेकडो लोक मारले गेले व हजारांवर जखमी झाले.

रवींद्रनाथ टागोर

जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे साऱ्या भारतभर संतापाची लाट उसळली. रवींद्रनाथ टागोरांनी हत्याकांडाचा तीव्र शब्दांत निषेध करून ब्रिटिश सरकारने त्यांना दिलेल्या 'सर' या पदवीचा त्याग केला.

जालियनवाला बागेतील हत्याकांडाने उभा देश हादरून गेला. त्या भयकारी दृश्याचे वर्णन कुसुमाग्रजांनी आपल्या 'जालियनवाला बाग' या कवितेत केले आहे.

रक्ताचे नच ओघळ सुकले अजुनि कुसावरचे
विरले ना ध्वनि तुझ्या प्रेषिता, अजुनि शब्दांचे
मंगल तव गीतांचा होतो मंदिरात घोष -
“प्रेम, शांति अन् क्षमा यांमध्ये वसतो परमेश !”

आणि आज हे तुझ्या पताका ज्यांच्या हातांत
निःशस्त्रांच्या रक्तामांसांमध्ये नाहतात
मर्दांच्या बंदुका उडाल्या मुलांबायकांत
जगजेत्यांच्या पराक्रमाची स्फूर्तिपद रीत !

पाचोळ्यापरि पडली पाहुन प्रेतांची रास
नयन झाकले असशिल देवा, तू अपुले खास;
असेल ही वा सैतानाची प्रभूवरी मात
एक जखम अन् नवीन येशू, तुझ्या काळजात !

१९२० सालच्या नागपूर येथील अधिवेशनात राष्ट्रीय सभेने असहकाराच्या देशव्यापी चळवळीला पाठिंबा देणारा ठराव संमत केला. असहकार आंदोलनाची सर्व सूत्रे महात्मा गांधींकडे सोपवण्यात आली. असहकाराच्या ठरावान्वये शाळा, महाविद्यालये, विधिमंडळे, न्यायालये, सरकारी कचेऱ्या, परदेशी माल यांच्यावर बहिष्कार घालण्याचे ठरले.

असहकार आंदोलनाला देशभरातून प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. विद्यार्थी मोठ्या संख्येने असहकार चळवळीत सामील झाले. चित्तरंजन दास, मोतीलाल नेहरू, एम. आर. जयकर, सैफुद्दीन किचलु, विठ्ठलभाई पटेल, वल्लभभाई पटेल, राजगोपालाचारी अशा अनेक प्रथितयश वकीलांनी आपल्या वकिली व्यवसायाचा त्याग केला व ते चळवळीत सहभागी झाले. ठिकठिकाणी परदेशी कापडांच्या होळ्या भडकू लागल्या. गांधीजींच्या असहकाराच्या आवाहनाला शेतकरी वर्गाने उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला. शेतकऱ्यांप्रमाणेच कामगार वर्गानेही सरकारविरोधी आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. देशभर संपांचे सत्र सुरू झाले. १९२१ या एका वर्षात ३९६ संप झाले. राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकर्त्यांनी ठिकठिकाणच्या संपांचे नेतृत्व केले. स्वराज्य आणि स्वदेशी यांचे प्रतिक झालेला 'चरखा' घरोघरी पोचवण्याचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला.

ब्रिटिश सरकारने मिठासारख्या जीवनावश्यक वस्तूवर कर लादला होता. हा अन्यायकारक कर बंद व्हावा म्हणून गांधीजींनी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबला. गांधीजींनी १२ मार्च १९३० रोजी साबरमती आश्रमातून गुजरातच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील दांडी या ठिकाणी पदयात्रा नेली. ६ एप्रिल रोजी दांडीच्या समुद्रकिनाऱ्यावर मीठ उचलून मिठाच्या कायद्याचा भंग केला.

६.८ आझाद हिंद सेना

१९३९ साली जर्मनीचा नेता हिटलर याने युरोपात दुसऱ्या महायुद्धाची ठिणगी पाडली. ब्रिटिश सरकारने भारत इंग्लंडच्या बाजूने युद्धात उतरत असल्याचा निर्णय परस्पर घेतला. या निर्णयाला

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

महात्मा गांधीजी आणि काँग्रेस यांचा विरोध होता. या युद्धात जपान जर्मनीच्या बाजूने उतरला. जपानने आग्नेय आशियातील ब्रिटिशांच्या ताब्यातील प्रदेश जिंकले. ब्रिटिश सैन्यातील अनेक भारतीय सैनिक जपानच्या हाती लागले. त्यातूनच रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची निर्मिती केली. याच सेनेचे नेतृत्व नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी केले. सुभाषचंद्र बोस यांनी १९४३ मध्ये सिंगापूर येथे आझाद हिंद सरकारची स्थापना केली. १९४३ च्या अखेरीस नेताजींनी अंदमान व निकोबार बेटे जिंकून ताब्यात घेतली. “तुम मुझे खून दो । मैं तुम्हें आजादी दूँगा ।” ही घोषणा त्यांनी लोकप्रिय केली. १९४४ मध्ये त्यांनी आराकानचा प्रदेश मिळवला. तसेच आसामच्या पूर्वसीमेवरील ठाणी जिंकून घेतली. परंतु त्यांची इफाळची मोहीम अर्धवट राहिली. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही आझाद हिंद सेनेचे सैनिक नेटाने लढले.

६.१ १९४२ भारत छोडो आंदोलन

राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारिणीने वर्धा येथे ‘ब्रिटिशांनी भारत सोडून जावे’ हा ठराव मंजूर केला. त्या ठरावावर मुंबई येथील अधिवेशनात शिक्कामोर्तब व्हायचे होते. ७ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या गवालिया टँक मैदानावर राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरू झाले.

मौलाना आझाद

८ ऑगस्ट रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी या अधिवेशनात मांडलेला ‘छोडो भारत’ ठराव प्रचंड बहुमताने मंजूर झाला. ब्रिटिशांनी तत्काळ भारत सोडावा अशी मागणी करण्यात आली. तसेच गांधीजींच्या

पंडित जवाहरलाल नेहरू

नेतृत्वाखाली देशव्यापी अहिंसक आंदोलन सुरू करण्याचा निर्णयही घेण्यात आला. गांधीजी म्हणाले, “हे आंदोलन केवळ राष्ट्रीय सभेचे नसून सर्व भारतीयांचे आहे. प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने या क्षणापासून आपण स्वतंत्र आहोत असे

तुम्हांला माहीत करून घ्यायला आवडेल :

१९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनातील प्रमुख नेते इंग्रजांची दिशाभूल करण्यासाठी खालील टोपण नावांनी वावरत होते.

सुचेता कृपलानी – दादी, बहेनजी
अच्युतराव पटवर्धन – कुसुम
राम मनोहर लोहिया – डॉक्टर
सादीक अली – सुशिला, सत्या
बाबा राघवदास – दीदी
अरुणा असफअली – कदम
एस.एम.जोशी – इमामअली

समजावे आणि लढ्यासाठी सिद्ध व्हावे.” हा निकराचा लढा आहे हे सांगताना गांधीजी पुढे म्हणाले, “आज मी तुम्हांला एक मंत्र देणार आहे. तो म्हणजे ‘करेंगे या मरेंगे’, ही आपली प्रतिज्ञा असली पाहिजे. या प्रतिज्ञेसाठी बलिदानाची तयारी ठेवा.” गांधीजींच्या या शब्दांनी देशात नवे चैतन्य निर्माण झाले.

आंदोलन सुरू होण्यापूर्वीच ते चिरडून टाकण्याचा सरकारने प्रयत्न केला. ९ ऑगस्टचा दिवस उजाडण्यापूर्वीच गांधीजी, मौलाना आझाद, पंडित जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल इत्यादी प्रमुख नेत्यांना अटक करण्यात आली. सरकारने सभा, भाषणे, मोर्चे, निदर्शने यांवर बंदी घातली. राष्ट्रीय सभेची देशभरातील सर्व कार्यालये ताब्यात घेतली. महाराष्ट्रातील चिमूर, आष्टी, यावली, महाड, गारगोटी इत्यादी अनेक गावांतून आबालवृद्धांनी नेटाने आणि असीम धैर्याने दिलेले लढे अविस्मरणीय ठरले.

१९४२ सालच्या अखेरीस या जनआंदोलनाला नवे वळण लागले. आंदोलनाचे नेतृत्व भूमिगत झालेल्या तरुण समाजवादी कार्यकर्त्यांकडे आले. जयप्रकाश नारायण, डॉ. राममनोहर लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन, अरुणा असफअली, एस.एम.जोशी, ना.ग.गोरे इत्यादी नेते या कार्यात अग्रेसर होते.

देशात अनेक ठिकाणी स्थानिक पातळीवर क्रांतिकारी गट स्थापन झाले. कर्जत तालुक्यात भाई कोतवाल यांचा ‘आझाद दस्ता’, नागपूरच्या जनरल

माहीत आहे का तुम्हांला ?

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची अमेरिका-सिंगापूर येथे दखल.

अमेरिका - दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अमेरिकेतील 'लाईफ' या साप्ताहिकाने भारताला तात्काळ स्वातंत्र्य द्यावे अशी मागणी केली. “भारतीय स्वातंत्र्य हा केवळ भारताचा प्रश्न नाही. तो मानवी स्वातंत्र्याचा प्रश्न आहे.” असे निवेदन अल्बर्ट आर्इनस्टाईन, लुई फिशर, एडगर स्नो, वेन्डेल विल्की, जॉन गुंटार, पर्ल बक इत्यादींनी स्वतःच्या स्वाक्षरीनिशी काढले.

सिंगापूर - “भारतीय स्वातंत्र्य आताच, आता नाही तर कधीच नाही”, “भारत भारतवासीयांचा” अशा घोषणांचे फलक घेऊन शोनान (सिंगापूर) मध्ये हजारो भारतीयांनी एक विशाल मिरवणूक काढली.

इंडियन इंडिपेंडन्स लीगच्या नेतृत्वाखाली मलायातील सर्व मोठ्या शहरात ब्रिटिशविरोधी निदर्शने झाली. मेदान व सुमात्रामध्येही (इंडोनेशिया) भव्य निदर्शने झाली.

आवारी यांची 'लालसेना' इत्यादी गटांनी कित्येक महिने सरकारला त्राही भगवान करून सोडले. मुंबईला विठ्ठल जव्हेरी, उषा मेहता व त्यांच्या साथीदारांनी 'आझाद रेडिओ' हे एक प्रक्षेपण केंद्र स्थापन केले.

१९४२ मध्ये देशाच्या काही भागात ब्रिटिश शासन यंत्रणा उलथून पाडण्यात लोकांना यश आले. बंगाल मधील मिदनापूर जिल्ह्यात, उत्तर प्रदेशातील बलिया व आझमगडच्या भागात, **क्रांतिसिंह नाना पाटील** बिहारमधील भागलपूर व पूर्णिया जिल्ह्यांत लोकांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी केली आणि तेथील राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी महाराष्ट्रात सातारा जिल्ह्यात 'प्रतिसरकार' १९४२ मध्ये स्थापन केले. आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांनी तेथील ब्रिटिश शासन संपुष्टात आणले आणि जनतेचे सरकार स्थापन केले. कर गोळा करणे, कायदा व सुव्यवस्था टिकवणे, खटल्यांचा निकाल देणे, गुन्हेगारांना शिक्षा करणे इत्यादी कामे या सरकारतर्फे केली जात.

इतिहासाचे साधन - मौखिक साधने

१९४२ नंतरच्या काळात बंगालमध्ये दुष्काळ पडला होता. या काळात बंगालमध्ये क्रांतिकारकांनी राष्ट्रीय सरकार उभारले. या सरकारच्या नेत्यांनी आपल्या अनुयायांसमोर एक आदर्श घालून दिला. अजय मुखर्जी (जे स्वातंत्र्योत्तर भारतात पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री झाले) यांनी 'छोडो भारत' या ग्रंथाचे कर्ते श्रीपाद केळकर यांना एक मुलाखत दिली. या मुलाखतीमधून आपणास राष्ट्रीय नेत्यांचे धीरोदात्त वर्तन, दुष्काळाची तीव्रता आणि त्यासंबंधीचे मौखिक पुरावे इतिहास समजून घेण्यासाठी किती महत्त्वाचे आहेत हे समजते. मुलाखतीतील त्यांचे पुढील वाक्य महत्त्वाचे आहे, “दुष्काळाच्या काळात सतत नऊ महिने आम्ही संबंध दिवसात फक्त तीन छटाक भात व थोडीशी डाळ खाऊन काढले.”

१ शेर = ०.९३३१०५ किलो

१६ छटाक = १ शेर

४ छटाक = पावशेर

याप्रमाणे ३ छटाक म्हणजे पावशेराहून थोडे कमी.

या काळात भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा पाया खिळखिळा झाला. 'छोडो भारत' आंदोलनातून भारतीय जनतेचा प्रखर ब्रिटिश विरोध व्यक्त झाला. या सर्व घटनांमुळे यापुढे फार काळ भारतात आपली सत्ता टिकवता येणार नाही याची जाणीव ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना झाली. ब्रिटिश साम्राज्याचा शेवट त्यांना डोळ्यांपुढे दिसू लागला. त्यात फेब्रुवारी १९४६ मध्ये मुंबई येथे झालेल्या नाविकांच्या उठावाने भर पडली.

भारतीय स्वातंत्र्य दृष्टिक्षेपात असताना बॅरिस्टर महमंद अली जिना आणि त्यांच्या मुस्लीम लीग या पक्षाने स्वतंत्र राष्ट्राचा आग्रह धरला. देशभर अनेक

ठिकाणी धार्मिक दंगली उसळल्या त्याचे पर्यवसान भारताच्या फाळणीत होऊन ऑगस्ट १९४७ मध्ये भारत आणि पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राष्ट्रे अस्तित्वात आली.

करून पहा.

तुमच्या परिसरातील क्रांतिकारक, स्वातंत्र्ययोद्धे यांची माहिती संग्रहित करून त्यावर आधारित चित्रांचे सादरीकरण करा.

इतिहास असे सांगतो की, भारतीयांनी

वसाहतवादाविरुद्ध लढण्याचा आदर्श जगासमोर ठेवला. त्यातून पारतंत्र्यातील अनेक देशांना स्वातंत्र्यलढ्याची प्रेरणा मिळाली.

स्वतंत्र भारताचे संविधान २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे 'भारताच्या संविधानाचे शिल्पकार' आहेत. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध लढताना स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व लोकशाही या मूल्यांवरील निष्ठा भारतीयांनी उराशी बाळगल्या होत्या. ही मूल्ये भारतीय संविधानाचा पाया आहेत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

१. हंसाजी नाईक यांचे स्वतंत्र राज्य ..... जिल्ह्यात होते.
(अ) सातारा (ब) नांदेड
(क) पुणे (ड) नागपूर
२. बिहारमधील ब्रिटिश मळेमालक तेथील शेतकऱ्यांवर ..... लागवडीची सक्ती करत.
(अ) निळीच्या (ब) चहाच्या
(क) कॉफीच्या (ड) उसाच्या
३. भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष ..... होते.
(अ) द्वारकानाथ टागोर
(ब) व्योमेशचंद्र बॅनर्जी
(क) दादाभाई नौरोजी
(ड) सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी

(ब) पुढील संचामधील 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. कुवरसिंह	- लखनौ
२. नानासाहेब पेशवे	- कानपूर
३. राणी लक्ष्मीबाई	- झाशी
४. चिमासाहेब	- कोल्हापूर

प्र.२ ऐतिहासिक ठिकाण, व्यक्ती, घटना यांसंबंधीची नावे लिहा.

१. १९४२ मध्ये महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या प्रतिसरकारचे कार्यक्षेत्र —
२. १९४३ मध्ये आझाद हिंद सेनेने ब्रिटिशांकडून जिंकून घेतलेली भारतीय बेटे —

प्र.३ टीपा लिहा.

१. जहाल विचारसरणी
२. आझाद हिंद सेना
३. प्रतिसरकार

प्र.४ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. १८२२ च्या अखेरीस लेफ्टनंट औट्रॅम भिल्लांचा उठाव मोडून काढण्यात यशस्वी झाला.
२. रवींद्रनाथ टागोर यांनी 'सर' या पदवीचा त्याग केला.

प्र.५ तुमचे मत नोंदवा.

१. वसाहतवादाचा उदय हा युरोपियन राष्ट्रांच्या व्यापारवृद्धीचा परिणाम होता.
२. १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध हे स्वा.सावकर यांच्या मते पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध होते.

उपक्रम

(अ) द रायझिंग-बॅलॅड ऑफ मंगल पांडे (ब) द लिजंड ऑफ भगतसिंग (क) खेले हम जी जान से हे हिंदी चित्रपट पाहून त्यांतील घटनांची सत्यता पडताळून पहा.

